

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՐՂԱՊԵՏԱՐԱՆԸ

Բանալի բառեր – Վահրամ Գազեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան վարդապետ, Վանական վարդապետ, Տավուշ գավառ, Խորանաշատի վարդապետարան, Նոր Գետիկ

Բագրատունյաց թագավորության ստեղծումից ի վեր ներքին ու արտաքին բարենպաստ պայմանների շնորհիվ հայ մշակույթը, ճիշտ է՝ որոշ հարկադրական դադարներով, վերելք ապրեց: Այն իր գագաթնակետին հասավ XII-XIII դարերում, որոնք, իրավամբ համարվում են հայ մշակույթի արծաթեդարյան ժամանակաշրջան: Մշակութային այդ վերելքին իր մեծ ավանդը բերեց Մխիթար Գոշի (1130-1213) հիմնադրած ու ղեկավարած Նոր Գետիկի վարդապետարանի ծնունդ Խորանաշատը: Լ. Մելիքսեթ-Բեկի իրավացի դիտարկմամբ՝ «Նոր Գետիկը և Խորանաշատը ԺԳ դարի երկրորդ կեսին հայ գիտական մտքի կենտրոններ դարձան՝ Հաղբատ-Սանահնի փոխարեն»¹:

Խորանաշատի վարդապետարանի հիմնադիրն ու նշանավոր ուսուցչապետը միջնադարյան հայոց գիտամշակութային, հոգևոր ու հասարակական կյանքի խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Վանական վարդապետ Տավուշեցին է (1181-1251): Ղ. Ալիշանի հավանական ենթադրությամբ՝ նա ծնվել է Տավուշ գավառի նույնանուն գյուղում²: Այն համապատասխանում է Տավուշի մարզի Բերդ համայնքի համանուն քաղաքին:

Ապագա ուսուցչապետը նախնական կրթությունը ստացել է Պողոս անունով եղբոր մոտ և քսանամյա հասակում, այն է՝ 1201 թ., օծվել է քահանա³: Դրանից անմիջապես հետո նա ուսումնառությունը շարունակել է Նոր Գետիկի վարդապետարանում՝ դառնալով Մխիթար Գոշի երևելի աշակերտներից մեկը⁴: Մինչ Վանական վարդապետն ուսանում էր, նրա հայրենի Տավուշ գավառը լիովին ազատագրվեց սելջուկյան տիրապետությունից: Դա

¹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., «Վարդապետք հայոց հյուսիսային կողմանց» և նրանց ինքնությունը, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 250:

² Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 84:

³ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7433, թ. 263, Գիրք որ կոչի Յայսմաուրք, Կոստանդնուպոլիս, 1730, էջ ԳՃԽԸ, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց հ. Հակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 39, Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 462 և ուրիշներ:

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի), Երևան, 1961, էջ 219:

կատարեց Ջաքարյան ավատատիրական տան կրտսեր ճյուղերից մեկը ներկայացնող Բլուզ Ջաքարե Վահրամյանը: 1196-1199 թթ. շարունակելով այդ գավառի ամրություններից Նոր Բերդը գրաված իր հորեղբորորդի Իվանե Ա. Ջաքարյանի սկսած գործը՝ նա 1203 թ. նվաճեց նույն գավառի Տավուշ, ապա Երզնանք բերդերը¹: Այդպիսով, Տավուշ գավառն ամբողջովին ազատագրվեց և ընդգրկվեց Վահրամյանների հզոր իշխանության մեջ: Դա բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Վանական վարդապետի գործունեության, այդ թվում նրա կողմից թե՛ Խորանաշատի վանքի կառուցման և թե՛ դրան կից գործող նույնանուն վարդապետարանի ստեղծման համար:

Նոր Գետիկում ուսումնառությունն ավարտելուց հետո «կատարեալ գիտնական»² դարձած Վանական վարդապետը, իր ուսուցչից վարդապետական գավազան ստանալով, վերադարձավ հայրենի գավառ: Ինչպես շուտով պարզվեց, նա նպատակ ուներ այնտեղ վանական համալիր կառուցել և դրան կից վարդապետարան հիմնելով՝ գիտամանկավարժական ու հասարակական բուռն ու բեղուն գործունեություն ծավալել:

Թե երբ Վանական վարդապետն ավարտեց ուսումնառությունն ու վերադարձավ Տավուշ գավառ, ստույգ հայտնի չէ: Այդուհանդերձ պարզ է, որ դա եղել է վրացական պետության ամիրսպասալար ու մանդատորթ-ուխուցես Ջաքարե Բ Ջաքարյանի հրամանով՝ 1207 թ. վերջից 1208 սկիզբն ընկած միջակայքում³ Անիում հրավիրված՝ քաղաքական ենթատեքստ ունեցող եկեղեցական ժողովից հետո: Բանն այն է, որ Վանական վարդապետը դրան «յաշակերտի կարգի գոլով» ականատես ու ականջալուր էր եղել⁴:

Եթե նաև նկատի ունենանք, որ այդ ժամանակաշրջանում բարձրագույն կրթարաններում ուսումնառության գործընթացը տևել է յոթ-ութ տարի⁵ և Մխիթար Գոշին՝ քսանամյա հասակում, այն է՝ 1201 թվականից սկսած, Վանականի աշակերտելը, ապա կարող ենք անվարան պնդել, որ նա Նոր Գետիկում ուսումն ավարտել է և Տավուշ վերադարձել ոչ վաղ, քան 1208 թվականին⁶:

---

¹ Տե՛ս **Մուրադյան Պ.**, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 119, Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 392, 399, ծան. 29, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Մաղումյան, Երևան, 2012, էջ 208:

² Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7433, թ. 263:

³ Տե՛ս **Թորոսյան Վ.**, Սսի, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովների թվագրման շուրջ // «Հայոց պատմության հարցեր», թիվ 10, Երևան, 2009, էջ 56, 58:

⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 178:

⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 311:

⁶ Հ. Ոսկյանի կարծիքով՝ Վանականը 1206-1215 թթ. ընթացքում է վարդապետական գավազան ստացել (տե՛ս **Ոսկեան Հ.**, Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 7): Փ. Անթապյանն այս իրադարձությունը թվագրում է 1214-1215 թվականներով, ինչը ևս չի համապատասխանում իրականությանը (տե՛ս **Անթապյան Փ. Փ.**, Վարդան Արևելցի. կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 35):

Վանական վարդապետի կողմից ինչպես Տավուշի մարզի Բերդ համայնքի Չինարի գյուղից շուրջ 2.5 կմ արևելք «ի թիկանց Գարդմանայ» և «հանդէպ Երզնանից բերդին»¹ Խորանաշատի վանքի հիմնադրման, ինչպես նաև դրան կից վարդապետարան հիմնելու թվականները ո՛չ վիմագիր և ո՛չ գրչագիր սկզբնաղբյուրներում չեն ավանդվել:

Ս. Ջալալյանը կարծել է, որ Խորանաշատի վանական համալիրի գլխավոր ու ժամանակագրորեն առաջին շինությունը՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, սկսել է կառուցվել 1191 թ.²: Հ. Ոսկյանը գտել է, որ դա տեղի է ունեցել 1216 թ. կամ դրանից առաջ³: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը Խորանաշատի հիմնարկումը ենթադրաբար, իսկ Վ. Առաքելյանը կառուցումը վստահաբար թվագրել են 1215-1220 թվականներով⁴: Կ. Ղաֆադարյանը, ելնելով Ս. Աստվածածնի պատերին պահպանված արձանագրությունների ժամանակագրական շրջանակից (1211-1222 թթ.), գտել է, որ դրա շինարարությունը տևել է 13-15 տարի, այսինքն՝ սկսվել է 1207-1209 թթ. ընթացքում⁵: Հ. Քարտաշյանն իր հերթին, հիմք ընդունելով Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորի վրա դրա կառուցման ծախսը հոգացած ոմն Սերոբի թողած 1211 թվակիր արձանագրությունը⁶, որն այդ կառույցի շինարարական հնագույն վկայագիրն է, և Անիի՝ իր կարծիքով 1205 թ. կայացած եկեղեցական ժողովին որպես Մխիթար Գոշի աշակերտ Վանական վարդապետի մասնակցությունը, հավաստել է, որ այդ «եկեղեցին սկսել է կառուցվել 1206-1210 թթ. արանքում»⁷:

1208 թ. ոչ շուտ հայրենի Տավուշ վերադարձած Վանական վարդապետը չէր կարող դրանից վաղ հիմնարկել Խորանաշատի վանքը՝ ձեռնարկելով նրա Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցումը: Վահրամյանների ստորակա Մածնաբերդի Կյուրիկյան իշխան Կյուրիկե Գ-ն, որի իշխանության տարածքում էր գտնվում Խորանաշատի վանական համալիրը, 1246 թ. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին՝ մուտքի գլխին թողած բարձրադիր նվիրատվական արձանագրության մեջ Վանականին հիշատակել է իբրև «ի

---

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 346:

² Տե՛ս **Ջալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, էջ 161:

³ Տե՛ս **Ոսկեան Հ.**, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 154:

⁴ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն, Առաջաբան, էջ ԺԴ // **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի (այսուհետև՝ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն), Երևան, 1982, էջ 5:

⁵ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, I, Երևան, 2007, էջ 280:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ **Քարտաշյան Հ.**, Խորանաշատի ճարատարապետական համալիրը // «ԼՀԳ», 1986, թիվ 4, էջ 43:

խամո շինող վանիցս»¹: Կ. Ղաֆադարյանի իրավացի կարծիքով՝ դա «մի գորեղ ապացույց է, որ Վանականի շինությունից առաջ Խորանաշատի տեղում հին ժամանակներից մնացած շինություններ չեն եղել»²:

Եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ նման մեծածավալ կառույցի շինությունը համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ էր պահանջում, ապա պետք է արձանագրենք, որ Վանական վարդապետը դրան կարող էր ձեռնամուխ լինել առնվազն 1208 թ. երկրորդ կիսամյակում: Բացի այդ, քանի որ Ս. Աստվածածնի 47.4 մ պարագծով պատերն անկասկած բարձրացվել են մուտքի հետ համաժամանակ, իսկ դրանք վերջինիս բարավորի մակարդակին հասցնելու համար կպահանջվեր առնվազն երկու տարի, ապա այդ կառույցի հիմնվելու ընդունելի ժամանակահատվածը 1208-1209 թվականներն են: Ավելի հավանական է 1209 թ.³:

Ս. Աստվածածնի պատերին պահպանված արձանագրությունների թվագրումից (1211, 1213, 1216, 1218, 1220)⁴ հետևում է, որ դրա շինարարությունն ընթացել է առանց ընդմիջումների և ավարտվել ոչ շուտ, քան 1221 թվականը: Հ. Քարտաշյանը, հիմք ընդունելով Խորանաշատի վանական համալիրի գավթի կառուցումը 1222 թ. սկսված լինելը, գտել է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունն ամենաուշն ավարտվել է 1221 թ.⁵: Բացի այդ, իբրև ապացույց բերելով 1223-1224 թթ. Խորանաշատում գրչագրված ձեռագրերը, նա պնդել է, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին այդ ժամանակ արդեն գործող էր⁶: Եվ իրոք, նշված ձեռագրերի հիշատակարաններն այս իրողությունը հաստատում են: Մակայն մեր խնդրո առարկա վարդապետարանի հետ կապված՝ հատկապես կարևոր են 1223 թվակիր ձեռագրի գրիչ Ստեփանոս Աղթամարցու թողած երեք հիշատակարանների հաղորդումները: Նա դրանցում հաջորդաբար հայտնում է, որ ժողովածու հանդիսացող այդ ձեռագիրն «ի ձմեռնաին յաւուրս գրեցաւ»⁷, որ ձեռագրի գրչագրումն ավարտվել է «ի տանի Աստուածածնիս, ի վանք Խորանաշատու»⁸, և որ «գրեցաւ Իմաստացոյց բանքս առաջնոց գրաւոցս բնութեան իրաց... ի վանքս Խորանաշատ

---

¹ Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 283:

² Ղաֆադարյան Կ., Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին // Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1940, թիվ 3-4, էջ 175:

³ Ժամանակին Անիի եկեղեցական ժողովը 1205-ով թվագրելով՝ Ս. Աստվածածնի շինարարության սկիզբ ենք համարել 1207/1208 թ.: Տե՛ս Ծահնագարյան Ա. Ի., Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990, էջ 162-163:

⁴ Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ., Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, I, էջ 284, 287, 288, 294, 296:

⁵ Տե՛ս Քարտաշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 136:

⁸ Նույն տեղում:

կոչեցեալ... ընդ[հով]անեալ մաւրս լուսոյ Աստուածածինս»¹: Բացի այդ, Ստեփանոս Աղթամարցին երկիցս՝ առաջին և երրորդ հիշատակարաններում հայտնում է, որ ձեռագիրը գրչագրվել է ՈՀԲ (=1223) թվականին²: Ընդ որում, նա «ի տաւնի Աստուածածնիս» ասելով նկատի է ունեցել Ս. Աստվածածնին նվիրված տոներից օգոստոսի 15-ին մերձավոր կիրակի օրը նշվող Վերափոխման տոնը: Ուստի «ի ձմեռնաին աւուրս», այսինքն՝ 1222-1223 թթ. ձմռանը, այն է՝ կամ 1222 թ. վերջին, կամ 1223 թ. սկզբին գրչագրվել սկսված այդ ժողովածուն ստեղծվել է ութ ամսից մի քիչ ավել կամ պակաս ժամկետում: Հետևաբար, Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1222 թ. կառուցված լինելը և 1223 թ. գործելը կասկածից վեր են: Նույն կերպ անվիճելի է նաև 1223 թ. Խորանաշատում դպրատան գոյությունը:

Վանական վարդապետը չուներ այնպիսի հզոր հովանավորներ, որպիսիք ուներ նրա ուսուցիչ Մխիթար Գոշը՝ Նոր Գետիկը կառուցելիս³: Նա իր առջև դրված հիրավի խիստ դժվարին խնդիրը լուծելիս ստացավ միայն Բլուզ Զաքարեի որդու ու թոռան՝ Վահրամ Գագեցի և Աղբուղա իշխանների եթե ոչ գործուն աջակցությունը, ապա առնվազն բարյացակամությունը: Դրա վկայությունն է թեկուզ այն, որ չնայած Խորանաշատի վանական համալիրը, ինչպես նշվել է, գտնվում էր Մածնաբերդի Կյուրիկյան իշխանության տարածքում, ումն Ապստամբի որդի Վասակը Ս. Աստվածածին եկեղեցուն 1213 թ. երկու արտ հող է նվիրել ոչ թե այդ ժամանակ Մածնաբերդի Կյուրիկյան իշխան Աղսարթանի, այլ Վահրամ Գագեցու և նրա որդի Աղբուղայի «դաւլաթով», այն է՝ թույլտվությամբ⁴: Ինչ վերաբերում է Մածնաբերդի Կյուրիկյաններին, ապա՝ դատելով մեզ հասած վկայություններից, Խորանաշատի հետ նրանց առնչությունը սահմանափակվել է 1246 թ. Ս. Աստվածածին եկեղեցուն Կյուրիկե Գ-ի չորս սեղան պատարագով միաբանելով⁵ ու դրանից առաջ կամ հետո նրա մայր Բորինայի՝ նույն եկեղեցուն արած նվիրատվությամբ⁶:

Նման պայմաններում շինարարական գործունեություն ծավալելու համար Վանական վարդապետին մնում էր ապավինել նվիրատուների աջակցությանը, ինչը, դատելով Խորանաշատի մեզ հասած վիմագրերից, նա ստացավ: Անկասկած, Խորանաշատի վարդապետարանը ևս սկզբում գործում էր հովանավորների տրամադրած միջոցների, իսկ հետագայում նաև վանքապատկան կալվածքներից ստացված հասույթների շնորհիվ:

Ստեփանոս Աղթամարցին «Առասպելախոս տետ[ր]ակ» կոչված վերոհիշյալ ժողովածուի երեք հիշատակարանում փաստում է դրա գրության

¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 137:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 136, 137:

³ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 210, 211, 215, 216:

⁴ Տե՛ս **Ղաֆաղարյան Կ.**, էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, I, էջ 287:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Ժամանակ Խորանաշատի վարդապետարանի գոյությունն ունենալը: Առաջին հիշատակարանում նա նշում է, որ այն գրվել է «առ ոտս աղփաճեմ <և> աստուածարդիւնական վարդապետիս Վանականի»¹: Դրանից հետո նա ներկայացնում է իր ուսուցչին՝ հավաստիացնելով, որ նա իբրև այդպիսին «ամպ հոգեցաւ, հանապազ հոսելով զաստուածահինս և զբանաւորաց ռոռզանէ երկիր»²: Դրանից անմիջապես հետո Ստեփանոս Աղթամարցիին հայտնում է, որ ինքը Խորանաշատի վարդապետարանի կրտսեր սան է՝ «կրտսեր էաք ի լսարան համահանդիսիս»³: Նա երկրորդ հիշատակարանում հայտնում է, որ ժողովածուն գրվել է իր վարդապետ Վանականի կառուցած Խորանաշատի վանքում⁴, իսկ երրորդ հիշատակարանում տեղեկացնում, որ այն գրվել է «ձեռամբ Ստ[ե]փանոս Աղթամարեցոյ, կրթեալ առ Վանական վ[ար]դապետիս»⁵:

Այս Ժողովածուի արժանահավատ հիշատակարանները նաև օգնում են հնարավորինս ստույգ ճշտելու, թե երբ է հիմնվել Խորանաշատի վարդապետարանը: Դատելով բոլորագիր գրչությանը 204 թերթանոց (վերջին երեսը դատարկ) այս Ժողովածուի բովանդակությունից (Պլատոնի, Արիստոտելի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Աստվածաբանի երկեր, «Բարոյախոս», «Անուանք հերձուածողաց» և այլն), այն ստեղծվել է Խորանաշատի վարդապետարանում իբրև փիլիսոփայության դասագիրք գործածվելու համար: Դա են հուշում նաև իր երրորդ հիշատակարանում Ստեփանոս Աղթամարցու թողած հետևյալ տողերը. «Գրեցաւ Իմաստացոյց բանքս առաջնոց գրաւոյաց բնութեան իրաց, որ ըստ գովի և պարսաւի»⁶:

Ըստ առաջին հիշատակարանի՝ Ժողովածուն գրչագրվելու ժամանակ (1223 թ.) Վանականի իբրև վարդապետի «աղփաճեմ <և> աստուածարդիւնական»⁷ լինելն ու «ի ժամանակիս որպէս || զաստղ առաւաւտու»⁸ փայլելը վկայում են «ի կողմանց հիւսիսոյ»⁹, այսինքն՝ Հյուսիսային Հայաստանում նրա ունեցած մեծ համբավի մասին: Վանականն այն առաջին հերթին կարող էր ձեռք բերել իր սաների շնորհիվ: Դա իր հերթին ենթադրում է, որ Խորանաշատի վարդապետարանն արդեն շրջանավարտներ էր տվել: Դրա օգտին է վկայում նաև այն, որ Ստեփանոս Աղթամարցիին այդ թվականին իբրև Վանականի կրտսեր սան է ներկայանում:

Հետագոտողները Խորանաշատի վարդապետարանի հիմնադրման

---

¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 136:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 137:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 136:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

տարբեր թվականներ են առաջադրել: Հ. Ոսկյանի եզրահանգմամբ դա տեղի է ունեցել հավանաբար 1215-1220 թթ.¹: Նրա հետ համերաշխվել է Կ. Մելիք-Օհանջանյանը²: Փ. Անթապյանը, Նոր Գետիկից Տավուշ Վանականի տեղափոխվելը թվագրելով 1214-1215 թվականներով, գտել է, որ նրա «դպրոցի հիմնադրումը ամենավաղը հասնում է 1214-1215 թվականները»³:

Ստեփանոս Աղթամարցու՝ 1223 թ. Խորանաշատի վարդապետարանի կրտսեր սան լինելը և միաժամանակ Հյուսիսային Հայաստանում Վանական վարդապետի համբավավոր լինելը ստիպում են եզրակացնել, որ յոթ-ութ տարվա ուսումնառության տևողություն ունեցող այդ կրթօջախը մինչև 1223 թ. մեկ անգամ չէ, որ շրջանավարտներ է տվել: Այդ իրողությունից կարելի է մակարերել, որ այն հիմնադրվել է 1210-ական թվականների սկզբներին: Դա ամենայն հավանականությամբ կատարվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը հունի մեջ դնելուց և այդ ուսումնական հաստատության անխափան գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելուց հետո:

Վանական անվիճելիորեն ծանոթ էր Նոր Գետիկը կառուցելիս և այնտեղ վարդապետարանի հիմնելիս Մխիթար Գոշի փորձին⁴: Անկասկած, նա ևս սկզբում Խորանաշատն ընդգրկող տափարակը կառուցապատել է փայտակերտ եկեղեցով և տարբեր նշանակություն ունեցող աշխարհիկ շինություններով: Իսկ փայտանյութի հայթայթումը դժվար չէր, քանի որ Խորանաշատի շրջակա տարածքն անտառապատ էր, ինչպիսին է այժմ:

Մոնղոլները 1220-1222 թթ. հետախուզական արշավանքի ժամանակ երկու անգամ Վահրամյանների իշխանություն ներխուժելով հանդերձ, Խորանաշատի վանքը չվնասեցին: Դա Վանական վարդապետին հնարավորություն ընձեռեց այնտեղ շարունակել իր անդուլ շինարարական ու բեղուն գիտամանկավարժական գործունեությունը. այն է՝ Խորանաշատի վանքի կառուցումն ու վարդապետարանի ղեկավարումը: Ըստ Կիրակոս Արևելցու (Գանձակեցու) խմբագրությամբ հայտնի «Հայսմավուրք» ժողովածուի՝ այդ ընթացքում Վանական վարդապետը հռչակվել էր ամբողջ երկրով մեկ և «համբաւ իմաստութե(ա)ն ն(ո)ր(ա) համանգամայն տարածեցաւ ընդ տիեզերս և գային առ նա յամենայն կողմանց և ուսանէին ի նմանէ զվարս պարկեշտութե(ան) և սրբութե(ան) և զգիտութե(ան) ա(ստուա)ծեղէն գրոց և լուսաւորեալք գիտութեամբ գնաին յիւրաքանչիւր տեղիս. և լինէին լոյսք աշխարհաց»⁵: Սակայն շուտով իրավիճակը փոխվեց: Խորեզմշահ Ջալալ ադ-Դինը (1220-1231) շուտով՝ 1225-1231 թթ. դաժանություններով ուղեկցվող

¹ Տե՛ս **Ոսկեան Հ.**, Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, էջ 7-11:

² Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն, Առաջաբան, էջ ԺԴ:

³ **Անթապյան Փ. Փ.**, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁴ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 211-212, 215-217:

⁵ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7433, թ. 263-264:

ռազմական գործողություններ վարեց Հայաստանում և հարակից երկրներում: 1229 թ. գարնանն ու ամռանը նա ավելի քան երեք ամիս տևած ավերիչ արշավանք կատարեց Վահրամյանների իշխանության դեմ¹, որի ընթացքում Խորանաշատի վանքն ավերվեց:

Կիրակոս Գանձակեցին, նկատի ունենալով Խորանաշատի վանքն ու Վանական վարդապետին, գրել է, որ «աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երգեվանից, ի Ջալալադդին սուլտանին հինից»²: Այս իրողությունը հավաստել են նաև տարբեր խմբագրություններով հայտնի «Հայսմավուրք» ժողովածուները³: Վանականն իր սաների հետ ստիպված ապաստանեց Տավուշ բերդի հարավակողմում՝ Լորուտ կոչված գյուղի հանդիպակաց ժայռի գագաթին «խրովք աշխատութեամբք փորեալ»⁴ քարայրում՝ «ժողովեալ բազում գրեանս»⁵: Կիրակոս Գանձակեցու՝ իբրև ականատեսի հավաստի վկայությամբ «բազումք գային առ նա, և ուսանէին զբանն վարդապետական ի նմանէ: Եւ իբրև շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր»⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Վանական վարդապետն այստեղ ևս շարունակում էր իր հիմնած ու գլխավորած վարդապետարանի գործունեությունը: Մակայն թե ինչո՞ւ նա 1231 թ. Ջալալ ադ-Դինի անփառունակ վախճանից հետո Խորանաշատ չվերադարձավ՝ հայտնի չէ:

Վանական վարդապետին վիճակված էր Տավուշ բերդի մերձակայքում ևս կարճ ժամանակ՝ ընդամենը յոթ տարի խաղաղ պայմաններում արարել: Վրա հասան մոնղոլական նվաճումները, և Տավուշ գավառի գրավման ժամանակ Վանականի քարայրը⁷, որը «լցաւ արամբք և կանամբք և մանկոտք»⁸, պաշարվեց: Դա տեղի ունեցավ 1236 թ. ամռանը՝ Վարդավառի օրը, այսինքն հուլիսի 6-ին: Երեք օր անց, տեսնելով, որ քարայրում ապաստանած

---

¹ Տե՛ս **Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насиви**, Жизнеописание Джалал ад-Дин Манкбурны, перевод с арабского, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниязова, Баку, 1973, с. 226:

² **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 244:

³ Տե՛ս Գիրք, որ կոչի Յայսմավուրք, Կոստանդնուպոլիս, 1730, էջ ԳՃԽԹ, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 39, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 7433, թ. 264:

⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 243:

⁵ Նույն տեղում, էջ 244:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Չնայած այս քարայրի գտնվելու վայրի շուրջ շրջանառվող մի քանի վարկածներին՝ այն դեռևս չի տեղորոշվել: Դրա գլխավոր պատճառը քարայրն «ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի» գտնված լինելու մասին այնտեղ ուսանած Կիրակոս Գանձակեցու հստակ ցուցման (**Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 243-244) կա՛մ շրջանցումն է, կա՛մ լիովին անընդունելի հիմնավորման մերժելու փորձը: Այդ քարայրը պետք է փնտրել անկասկած Տավուշ բերդի հարավակողմում, ինչպես այն տեղորոշել է թե՛ դրա շրջակայքին և թե՛ հորիզոնի կողմերին քաջածանոթ Կիրակոս Գանձակեցին:

⁸ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 244:

մանուկները ծարավից պապակվելով մերձիմահ են և անսալով այնտեղ գտնվածների խնդրանքին, Վանական վարդապետն իր աշակերտներ Մարկոս և Սոսթենես քահանաների ուղեկցությամբ, կյանքը վտանգելով, գնում է մոնղոլ զորավար Մոլար Նոյինի մոտ: Վերջինս Վանականին լսելուց և իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանները ստանալուց հետո հայտնում է, որ քարայրում եղածներն իրենց ունեցածով աներկոյուղ այնտեղից իջնեն: Մոնղոլները, ի վերջո նրանց աշխարհականներին վերակացուի պաշտպանությանը հանձնելով, ազատում են:

Ընչաքաղցությանը հայտնի մոնղոլները կողոպտում են ինչպես Վանականի աշակերտներին, այնպես էլ սկզբում նրան հանձնած՝ քարայրում պահված եկեղեցական սպասքն ու արծաթով ընդելուզված երկու ավետարան: Բացի այդ, նրանք գերում են Վանականի աշակերտներին այդ թվում՝ եղբորորդի Պողոսին ու Կիրակոս Գանձակեցուն: Հուսալով եղբորորդուն ու մյուս սաներին ազատել՝ Վանականը միանում է նրանց ու հայտնվում գերու կարգավիճակում: Ի վերջո աշնանը նրա աշակերտներին, բացի երկուսից, որոնց փախչելիս բռնում և սպանում են, հաջողվում է փախուստով փրկվել: Դրանց մեջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցին: Ինչ վերաբերում է Վանական վարդապետին, ապա նրան նույն աշնանն ութսուն դահեկանով փրկագնում են Վահրամյանների իշխանանիստ Գագ բերդի բնակիչները¹:

Անխոնջ ուսուցչապետը դրանից անմիջապես հետո գնում է Խորանաշատ, այն նորոգում և, ճիշտ է, մոնղոլական տիրապետության տակ, բայցևայնպես համեմատաբար խաղաղ պայմաններում շարունակում է վանական համալիրի կառուցապատումը և գիտամանկավարժական ու հասարակական գործունեությունը: Վանականը մինչև կյանքի վերջը Խորանաշատը լքում է երկու անգամ: Նա 1238 թ. գնում է Տփլիս և վերդարձնում 1236 թ. մոնղոլների խլած երկու ավետարաններից մեկը², իսկ 1240 թ. Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի հրավերով մասնակցում Գանձասարի վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցու օծմանը՝ իր ներկայությամբ մեծ շուք հաղորդելով այդ հանդիսավոր արարողությանը:

Պ. Չոբանյանը, Վանական վարդապետին նույնացնելով 1239 և 1240 թթ. Հռոմում գրված երկու հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում հիշատակված ոմն Վանականի հետ, կարծել է, թե նա, նախքան Գանձասարի վանք գնալը, հայ գործիչների մի խմբի հետ եղել է այդ քաղաքում³: Իսկ Ս. Մութաֆյանը, ավանդույթի ուժով Վանականի բուն անունը սխալմամբ Հովհաննես համարելով, Վարդան վարդապետի «Ժլլանք»-ի մի հատվածում հի-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 244-252:

² Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4823, թ. 155ա:

³ Տե՛ս **Չոբանյան Պ.**, Հռոմում գրված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները (XIII դար)

// Հայաստանը և Քրիստոնյա արևելքը, Երևան, 2000, էջ 127-129:

շատակված Հովհաննես Տուեցուն նույնացրել է նրա հետ¹: Դրանից հետևում է, որ Վանական վարդապետը Տիրոջ գերեզմանին այցելելու նպատակով եղել է Երուսաղեմում, ինչը ևս չի համապատասխանում իրականությանը:

Չնայած Կիրակոս Գանձակեցին պնդում է, որ Վանականը մինչև կյանքի վերջը եղել է Խորանաշատի վանահայրը², այդ վանքի գավթի արևմտյան ճակատի 1244 թ. վիմագիրը հավաստում է, որ առնվազն այդ թվականից Խորանաշատի վանահայրությունը վարել է նրա եղբորորդի Պողոսը³: Ըստ երևույթին նկատի ունենալով առաջացած տարիքն ու Խորանաշատի վանական համալիրի կառուցապատման ավարտին մոտ լինելը՝ Վանականը վանահայրությունը հանձնել էր եղբորորդուն՝ նպատակ ունենալով հիմնականում զբաղվել գիտամանկավարժական և հասարակական գործունեությամբ: Եվ իրոք նա մինչև իր իմաստալից և արդյունաշատ կյանքի վերջը «զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց»⁴ և «լցոյց երկիր աշակերտելաւք»⁵: Մա ուղղակի վկայում է, որ Խորանաշատի վարդապետարանը հռչակված էր, և այնտեղ սովորելու էին գալիս երկրի տարբեր վայրերից:

Կ. Տեր-Մկրտչյանը, անդրադառնալով միջնադարում Հայաստանի բարձրագույն կրթօջախների վարկի հիմքում ընկած գործոններին, իրավացիորեն նկատել է, որ «մեծ վարդապետի հմտությունից ու վայելած հռչակից մեծապես կախում ունեւր հարկավ այն դպրոցի հռչակն ու դիրքը, որ նա ղեկավարում էր»⁶: Այս առումով խնդրո առարկա վարդապետարանը շահեկան վիճակում էր, քանզի բարունապետը Վանականն էր, որը Մ. Օրմանյանի անաչառ գնահատմամբ, իր ուսուցիչ Մխիթար Գոշից «ետքը գլխաւոր եւ հռչակաւոր եղած է դարուս Հայ վարդապետերու մեջ»⁷: Մեծանուն գիտնականի հետ դժվար է չհամաձայնվել՝ մանավանդ հիշելով Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերն առ այն, որ Վանականը «վարդապետական բանիւ քուն գամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ»⁸:

Խորանաշատի վարդապետարանի ուսումնական գործընթացի, ծրագրի և ներքին կյանքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները, կցկտուր լինելուց զատ, հաճախ անուղղակի են: Այդուհանդերձ, դրանց համադիր քննությունը թույլ է տալիս եթե ոչ սպառիչ, ապա գոնե ընդհանուր պատկերացում

---

¹ Տե՛ս **Մուրաֆյան Մ.**, «Բան հաւատալի» երկի հեղինակի խնդիրը // «Շողակաթ», 1995, էջ 159-161:

² Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 348:

³ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, I, էջ 286:

⁴ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 347:

⁵ Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. I, էջ 41:

⁶ **Կարապետ Էպիսկոպոս**, Մահմեդական լուծը և նրա բռնության ներքո ծաղկող հայ վարդապետարանները, Էջմիածին, 1913, էջ 10:

⁷ **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001, սյունակ 1893:

⁸ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 218:

կազմելու այդ նշանավոր կրթօջախի մասին: Վանականի գործունեության վերջին շրջանում, ինչպես հետևում է Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերից, վարդապետարանի պարապմունքներն ընթանում էին Խորանաշատի գավթում¹: Ըստ Գրիգոր Ակներցու՝ Վանականը «ձրի բաշխեր զկերակուրն հոգևոր, այսինքն զբան վարդապետութեան»², ինչից պարզվում է, որ այնտեղ ուսուցումը ձրի էր: Այդ ուսումնական հաստատությունում ուսանելու համար անհրաժեշտ են եղել նախնական համապատասխան գիտելիքներ: Դրա վկայությունն է այն, որ Ստեփանոս Աղթամարցին նախքան Վանականի մոտ ուսանելն աշակերտել է իր հորեղբայր տեր Սարգսին³: Ուսումնառության տևողությունը, ինչն արդեն նշվել է, ինչպես ժամանակի համանման կրթօջախներում, այստեղ ևս պետք է տևած լինի յոթ-ութ տարի:

Խորանաշատի վարդապետարանի սաները կրթվել են սկզբում նախնական, ապա բարձրագույն ուսումնական ծրագրերով: Այդ հաստատության ուսումնական ծրագրի նախնական փուլի համառոտ ամփոփումն է Վանականի պահպանված գործերից ամենաարժեքավորը՝ պատշաճ քննությամբ հրատարակության կարոտ «Հարցմունք և պատասխանիք»-ը: Այն ամփոփում է իր ժամանակի հայ իրականության պատկերացումներն ու իմացությունը գիտության այն ճյուղերի մասին (պատմություն, ազգագրություն, աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, քերականագիտություն, աստղաբաշխություն, բժշկագիտություն, մատենագիտություն և այլն), որոնք ուսումնասիրության նախնական փուլում պարտավոր էին յուրացնել վարդապետարանի սաները: Նրա մեզ հասած ընդօրինակություններից հնագույնը 1255 թվակիր խորանաշատյանն է⁴: Ուսումնառության հաջորդ բարձրագույն փուլի ծրագրով դասավանդվում էին աստվածաբանություն, պատմություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, տոմարագիտություն, կենսաբանություն, անատոմիա, բնագիտություն, երաժշտագիտություն, աստղաբաշխություն և այլն⁵:

Այսպիսով, Վանական վարդապետն իր հիմնադրած ու մինչև կյանքի վերջը ղեկավարած Խորանաշատի վարդապետարանի համար կազմել էր ժամանակի ոգուց բխող ուսումնական երկաստիճան ծրագիր: Այն արտացոլում էր ժամանակի հայ իրականությունում մշակույթի ու գրականության աշխարհիկացման միտումը և առաջադրում կրթությունը ժողովրդին մոտեցնելու կյանքի կոչվող գաղափարը: Հետևաբար՝ պատահական չէ, որ գրաբարին հրաշալի տիրապետող մեծ ուսուցչապետն իր աշխատությունների մեծ մասը, հատկապես ուսուցողականները, շարադրել է ժողովրդին մատչելի գրեթե խոսակցա-

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 347:

² Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց (այսուհետև՝ Գրիգոր Ակներցի), Երուսաղեմ, 1974, էջ 27:

³ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 137:

⁴ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6106:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ձեռ. թիվ 2101, 2273, 6101:

կան միջին հայերենով: Դրանց թվում էին նրա մեկնողական երկերը, որոնք, Հ. Ոսկյանի հավանական ենթադրությամբ, գրվել էին «իր դասախոսությունների առթիվ աշակերտաց ձեռքը համառոտ ուղեցույց մը տալու համար»¹: Խորանաշատի բարձրագույն դպրոցի ուսումնական լրիվ դասընթացը յուրացրած ուսանողները վարդապետական գավազան էին ստանում:

Ինչպես հայտնի է, հայկական միջնադարյան բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մասնագիտական ուղղվածությունն իբրև կանոն պայմանավորված էր նրա հիմնադիր ուսուցչապետի գիտական հիմնական նախասիրությամբ: Այդ առումով Խորանաշատի վարդապետարանը բացառություն չէր: Այն ուներ պատմագիտական ուղղվածություն, որի հիմքում Վանականի գլխավոր նախասիրությունը՝ պատմությունն էր: Եվ բնավ պատահական չէ, որ XIII դ. հայ նշանավոր պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան վարդապետն ու Գրիգոր Ակներցին ուսանել են Խորանաշատի վարդապետարանում՝ կրելով իրենց ուսուցչի պատմագրական հայացքների խոր ազդեցությունը: Գ. Հովսեփյանը Վանականի աշակերտ է համարել նաև Մխիթար Այրիվանեցուն², սակայն, Է. Հարությունյանի ընդունելի պնդմամբ, նա, այդպիսին չլինելով հանդերձ, առնչվել է նրա դպրոցի հետ³:

Խորանաշատի վարդապետարանի սաներ են նաև նշանավոր եկեղեցական գործիչ Առաքելը⁴, Արտազ գավառի թեմակալ և Ս. Թադեի վանքը նորոգող Հովսեփ եպիսկոպոսը⁵, Մելիտինեի (Մալաթիա) սահմաններում գործող Թորոս վարդապետը⁶, Արցախ-Խաչենի մշակութային ու քաղաքական կյանքում զգալի դեր խաղացած Մարկոս վարդապետը⁷, ժամանակակիցների կողմից իր փիլիսոփայական գիտելիքներով Վահրամ Բաբունու հետ համեմատվող Սոսթենես վարդապետը⁸, «Հայսմավուրք» ժողովածուներից մեկի խմբագիր Բարայել եպիսկոպոսը⁹, Ստեփանոս Աղթամարցին¹⁰, իր եղբորորդի Պողոս վարդապետը և ազգական Գրիգորիս վարդապետը¹¹: Նրանք

---

¹ Ոսկյան Հ., Յովհաննես Վանական եւ իւր դպրոցը, էջ 25-26:

² Տե՛ս **Հովսեփեան Գ.**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 11:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Է. Հ.**, Մխիթար Այրիվանեցի (կյանքն ու ստեղծագործությունը), Երևան, 1985, էջ 30:

⁴ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. I, էջ 41, **Գրիգոր Ակներցի**, էջ 28:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 344:

⁷ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 245, 359:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 245:

⁹ Տե՛ս ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 369:

¹⁰ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 136-137:

¹¹ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 248, 348:

«փայլէին գիտութեամբ որպէս զաստեղս»¹ և «խաչանման բաժանեալ զաշխարհն արեւելից՝ լուսաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ»²:

Անշուշտ, Վանական վարդապետի սաների թիվը նրանցով չի սահմանափակվում: Նաև ինքնին հասկանալի է, որ մեծ մասամբ մեզ են հասել նրանցից առավել նշանավորների անունները: Ինչ վերաբերվում է նրանցից ամենակարկառուններին՝ Վարդան վարդապետին ու Կիրակոս Գանձակեցուն, ապա Խորանաշատի վարդապետարանում նրանց ուսանելու վայրի ու ժամանակի մասին տեղեկություններն անորոշ ու աղքատիկ են: Դա առավել զգալի է Վարդան վարդապետի պարագայում: Անդրադառնալով իր ուսումնառությանը՝ նա բավարարվել է միայն Վանական վարդապետի սանը և Կիրակոս Գանձակեցու ուսումնակիցը լինելու փաստը կարճառոտ հաստատելով՝ գրելով հետևյալը. «Փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն և հարագատն մեր Կիրակոս վարդապետն»³:

Վարդան վարդապետի կյանքն ու գործունեությունը և դրանց հետ կապված հարցերը շահեկանորեն հետազոտած Փ. Անթապյանը հնարավոր է համարել, որ երբ Վանականը, ըստ իրեն, 1214-1215 թթ. Նոր Գետիկից մեկնեց Տավուշ՝ իր դպրոցը հիմնելու, նա ևս Կիրակոս Գանձակեցու հետ մեկնել է այնտեղ և աշակերտել նրան⁴: Ապա ելնելով այն հանգամանքից, որ Վարդան վարդապետը 1236 թ. մոնղոլների կողմից Վանականի գերված աշակերտների թվում չի հիշատակվում, Ջալալ ադ-Դինի հրոսակների կողմից Խորանաշատի ավերումը 1229 թ. փոխարեն 1225 թ. թվագրելով, Փ. Անթապյանը կարծել է, թե նա այնտեղից հեռացել է 1225 թ. կամ դրանից առաջ⁵: Քանի որ Վանական վարդապետը Տավուշ է մեկնել ոչ թե 1214-1215 թթ., այլ ավելի վաղ, այդ տարիներին նրանց Տավուշ գնալու հանգամանքը բացառվում է: Բացի այդ, Վարդան վարդապետն ու Կիրակոս Գանձակեցին միասին Նոր Գետիկից Տավուշ կարող էին գնալ ոչ թե Վանականի հետ, այլ նրա կողմից այնտեղ կեցության և ուսումնական գործընթացի համար գոնե նվազագույն պայմաններ ստեղծվելուց հետո, այն է՝ 1210-ական թվականների սկզբին, այսինքն՝ ավելի վաղ, քան 1214-1215 թթ.:

Կիրակոս Գանձակեցու կենսագրականը քննության նյութ դարձրած Կ. Մելիք-Օհանջանյանը ևս, ինչպես արդեն տեսանք, Խորանաշատի հիմնարկումը սխալմամբ 1215-1220 թվականներով թվագրելով, գտնում է, որ նա Նոր Գետիկից Վանականի հետ է գնացել Տավուշ⁶: Մակայն, ինչպես Վարդան վար-

---

¹ Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. I, էջ 41:

² **Գրիգոր Ակնեցի**, էջ 28:

³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 146-147:

⁴ Տե՛ս **Անթապյան Փ. Փ.**, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁵ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 35-36:

⁶ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Հայոց պատմություն, Առաջաբան, էջ ԺԴ:

դապետի օրինակով տեսանք, նա կարող էր այնտեղ գնալ Վանական վարդապետից հետո, այն էլ՝ 1210-ական թվականների սկզբին: Վ. Առաքելյանն իր հերթին, Խորանաշատի կառուցումը 1220 թ. ավարտված համարելով, կարծել է, որ Կիրակոս Գանձակեցին այդ թվականին է փոխադրվել այնտեղ՝ Վանականի մոտ¹: Ի դեպ Կիրակոս Գանձակեցու «բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաուշ բերդոյ»² վկայությունից հնարավոր կլիներ ենթադրել, թե նա Վանականի մոտ ուսանել է միայն այդտեղ, այսինքն՝ 1229-1236 թթ. ընթացքում, եթե Վարդան վարդապետը ևս նրա հետ այնտեղ ուսանած լիներ: Վարդան վարդապետը Խորանաշատի վարդապետարանում ուսումնառությունն ավարտելուց հետո հեռանում է Կայան բերդի դիմաց գտնվող Ս. Անդրեի վանք ու այնտեղ դպրոց հիմնում³, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին մոնղոլական գերությունից փախչելուց հետո գնում է իր սկզբնական կրթավայր Նոր Գետիկի վանք ու հաստատվում այնտեղ⁴:

Իրենց ուսուցչի հետ Խորանաշատի վարդապետարանի սաների անձնական ու գործնական կապերը միայն ուսումնառության տարիներով չէին սահմանափակվում: Նրանցից ոմանք իրենց որոշ երկասիրությունների ստեղծմանը կա՛մ ձեռնամուխ էին լինում Վանականի հորդորով, կա՛մ ձգտում էին հավատարիմ մնալ նրա աշխատությունների ոգուն: Օրինակ, Իսրայել եպիսկոպոսը «Հայսմավուրք»-ը խմբագրել է Վանական վարդապետի հանձնարարականով⁵: Վարդան վարդապետն իր «Ժղլանք»-ը երկասիրելիս նախօրինակ է դիտել ու սկզբնաղբյուր ծառայեցրել իր ուսուցչի «Հարցմունք և պատասխանիք»-ը: Անկասկած, Կիրակոս Արևելցին (Գանձակեցին) «Հայսմավուրք»-ի իր խմբագրությունը, իսկ Վարդան վարդապետը «Տօնապատճառի» վերախմբագրումն ու վերակազմումն իրականացրել են իրենց Վանականի հրամանով⁶: Խորանաշատի սաները, օրինակ ունենալով իրենց ուսուցչին, ոչ թե իրական կյանքից կտրված գիտամշակութային կամ հոգևոր գործիչներ էին, այլ հասարակական՝ միաժամանակ լինելով իրենց մայր ժողովրդի կյանքով ապրող և նրա ճակատագրով մտահոգ մտավորականներ:

1251 թ. մարտի 18-ին «անձամբն չափահասակ, մեծերես և փոքրաքիթ, լայնամօրուս և փառահեղ»⁷ Վանական վարդապետի մահվանից հետո Խորանաշատի վարդապետարանի ուսուցչապետությունը ստանձնեց Գրիգորիս վարդապետը⁸: Սակայն նրա օրոք այդ հռչակավոր ուսումնական կենտ-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 5:

² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 218:

³ Տե՛ս Անթապյան Փ. Փ., նշվ. աշխ., գիրք Ա, էջ 35, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 311:

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 252:

⁵ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2189, թ. 211ա:

⁶ Տե՛ս Անթապյան Փ. Փ., նշվ. աշխ., էջ 244:

⁷ Ալիշան Ղ., Հայապատում, էջ 463:

⁸ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 348, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2273, թ. 361բ:

րոնի փառքը սկսեց աստիճանաբար մարել: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն մոնղոլական տիրապետության աստիճանական ծանրացման հետևանքով վարդապետարանի բնականոն գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների վատթարացմամբ: Ցավոք, նրա նոր ուսուցչապետը զուրկ էր իր նախորդի գիտամանկավարժական ու կազմակերպական կարողություններից և, որ ոչ պակաս կարևոր է, հեղինակությունից: Խորանաշատի վարդապետարանի փոխարեն մեծ ճանաչում ստացան այն ուսումնագիտական կենտրոնները, որոնցում այս կամ այն կարգավիճակով գործում էին նրա սաները կամ վերջիններիս աշակերտները:

Միջնադարում մեր ժողովրդի գիտամշակութային կյանքում դժվար գերազնահատելի դեր խաղացած այս կրթական հաստատության գործունեության ավարտի գոնե մոտավոր թվականը հայտնի չէ: Այդուհանդերձ վստահաբար կարելի է պնդել, որ Գրիգորիս վարդապետը նրա վերջին ուսուցչապետն էր: Ինչ վերաբերվում է Խորանաշատի վանքին, ապա այն իբրև հոգևոր հաստատություն դեռ երկար շարունակում էր գործել:

Арташес Шахназарян – Хоранашатский вардапетаран

Основателем и руководителем Хоранашатского вардапетарана до конца своей жизни был средневековый научно-культурный и общественный деятель, вардапет Ванакан Тавушеци (1181-1251). Это образовательное учреждение начало функционировать в начале 1210-х в Хоранашатском монастыре, который построил именно он – вардапет Ванакан. Имея историографический уклон, вардапетаран стал одним из самых выдающихся высших образовательных учреждений Армении. Ряд научных и культурных деятелей учились здесь. Среди них особенно выделялись вардапет Вардан и Киракос Гандзакети. Преемником вардапета Ванакана стал вардапет Григорис. Во времена его правления слава этого образовательного учреждения померкла. Можно констатировать тот факт, что вардапет Григорис был последним руководителем Хоранашатского вардапетарана.

Artashes Shahnazaryan – Vardapetaran of Khoranashat

The vardapetaran of Khoranashat was founded and administered till the end of his life by vardapet Vanakan of Tavush (1181-1251), medieval scientific, cultural and public figure. That educational institution started functioning in the beginning of 1210 in Khoranashat monastery being built by the same Vanakan vardapet. The vardapetaran, having a historical bend, soon became one of the most outstanding higher educational institutions in Armenia. A number of scientific, cultural figures studied there. The most vivid of them were Vardan vardapet and Kuirakos Gandzkaetsi. The successor of the vardapet Vanakan of Khoranashat vardapetaran became Grigoris vardapet. During his administration the glory of that educational institution began to fade. We can state that Grigoris vardapet was the last head of the Khoranashat vardapetaran.

Ներկայացվել է 01.07.2020

Գրախոսվել է 17.07.2020

Ընդունվել է տպագրության 12.11.2020